

לשונות פתיחה עבריות לפני ציטטה בלשון המקרא ובלשון הבתר-מקראית

המקרא משתמש בנוסחאות שונות כפתיחה להבאת דברים כלשונם (=ציטוט), הן לדברים שבע"פ והן לדברים שבכתב. לציטוט דברים שבע"פ משמשות בעיקר לשונות אלו:

"וידבר... לאמר", "ויאמר... לאמר", "כה אמר" ועוד. דוגמאות: "וידבר ה' אל משה לאמר" (נפוץ ביותר בכל המקרא), "ויקמו אנשים מזקני ישראל ויאמרו אל כל קהל העם לאמר" (ירמי' כו יז), "כה אמר ה' עשה הנחל הזה גבים גבים" (מ"ב ג טז). לדברים שבכתב מצאנו בספרי הנביאים והכתובים את הלשונות האלה: "ככתוב", "ככל הכתוב", "כאשר כתוב", אולם כמעט בכל המקראות אין מדובר בציטוט ממש, אלא בהסתמכות וברימוז על מצוה או עניין הכתובים בתורה, כלומר הבאת דברים בצורה עקיפה. דוגמאות: "אז יבנה יהושע מזבח... כאשר צוה משה... ככתוב בספר תורת משה מזבח אבנים שלמות אשר לא הניף עליהן ברזל" (יהו' ח לא), "ויעשו את חג הסוכות ככתוב" (עז' ג ד), "כאשר כתוב בתורת משה את כל הרעה הזאת באה עלינו" (דני ט יג). רק בכתוב אחד ניתן לומר, כי הבאת הדברים היא ישירה וכמעט מדויקת בלשונה, וזאת, כנראה, בשל הוספת התיבה "לאמר": "וזאת בני המכים לא המית ככתוב בספר תורת משה אשר צוה ה' לאמר לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות כי אם איש בחטאו יומת" (מ"ב יד ו)¹.

מן הספרות הבתר מקראית נציין שלוש: מגילות מדבר יהודה, לשון חז"ל ולשון התפילות. לדברים שבע"פ משתמשות מגילות מדבר יהודה בלשונות מקראיות, כגון: "ורוממו שמו ביחד שמחה וענו ואמרו ברוך אל ישראל" (מגי מלחמת בני אור בבני חושך)².

לציון דברים שבכתב מצאנו במגילות מלבד הפתיחות המקראיות "לאמר"³ ו"כאשר כתוב" אף את הנוסחאות: "אשר כתוב", "אשר אמר", "כאשר אמר". דוגמאות: "הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לאמר יהכהניס והלויים בני צדוקי" (ברית דמשק), "אשר לוא במחיר כאשר כתוב יחדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפיו" (מגי הסרכים, יחד), "בבוא הדבר אשר כתוב ביד זכריה הנביא יחרב עורי על רועי" (ברית דמשק), "והמחוקק הוא דורש התורה אשר אמר ישעיה ימוציא כלי למעשיהו" (שם), "וכמשפט היסורים כסרך התורה כאשר אמר' בין איש לאשתו ובין אב לבנו" (שם)⁴.

1. השינוי ביחס למקור הוא קל. בתורה (דבי כד טז) חסרה התיבה "כ"י" והכתוב מסיים בתיבה "יומתי" במקום "יומתי".
2. המובאות במגילות מדבר יהודה ובלשון התנאים הן ע"פ דפי הזיעור של האקדמיה ללשון.
3. ראוי להעיר כי "לאמר" מופיעה כאן ללא פועל מקדים, ואילו במקרא היא מופיעה בלויית פועל מקדים: "וידבר... לאמר", "ככתוב... לאמר".
4. מהשוואת כתובים אחדים עם המקור נראה, כי לא כולם עולים בקנה אחד עם נוסח המסורה שבידינו. (ראה, למשל, "הכהנים והלויים" יחז' מד טו ועוד). אפשר שהיה בידם נוסח אחר, ואפשר שלא נהגו להקפיד על הבאת דברים כלשונם, אך על מנת להסיק מסקנה יש לבדוק באופן שיטתי את כל הציטוטים המקראיים שבמגילות.

הלשונות העיקריות שמצאנו בלשון חז"ל הן אלו: לציטוט שבע"פ: "אמר", "אמר לו", "הוא אומר", "הוא היה אומר", "לאמר", "לומר"; לציטוט שבכתב: "מה שכתוב", "ככתוב", "שנאמר".

להלן מובאות אחדות:

"אמר ר' עקיבה: מה מצינו בבית הכנסת" (ברכות ז ג),
"אמרו לו: לא לימדנו שחתן פטור מקרית שמע" (שם ב ה),
"ועל בשורות טובות הוא אומר: ב' הטוב והמטיב" (שם ט ב),
"הוא היה אומר: מרבה בשר מרבה רימה" (אבות ב ז),
"נמצא על גבי העלים ישאלו הבדדין לאמר: לא נגענו" (טהרות ט ח),
"יכול הוא לומר לו: טול אתה עבודה זרה ואני מעות" (דמאי ו י);

ולדברים שבכתב:

"עקיבה עקרתה מה שכתוב בתורה 'בין הערבים'" (פס' ו ב),
"וכן עיר שלא ירדו עליה גשמים ככתוב: 'והמטרתי על עיר אחת'" (תענית ג ג),
"חורשין כל בית סאה בשבילן שני": 'בחריש ובקציר תשבת'" (שביעית א ד).

אנו למדים אפוא, כי לשון המשנה סיגלה לה לשונות חדשות הן לציטוט שבע"פ והן לציון כתובים מקראיים: תבניות הבינוני "אומר", "הוא היה אומר" הן בבחינת חידוש, וצורת המקור "לומר" דחקה את "לאמר". לדברים כתובים משתמשים חז"ל בנוסחה חדשה "שנאמר".

ובלשון התפילות אנו מוצאים לשונות מקראיות בצד לשונות חז"ליות. לציטוט שבע"פ מופיעים בדרך כלל שני פעלים רצופים בעבר או בהווה; הפועל הראשון הוא מעין פועל עזר שמשמעו קריאה וענייה, והשני הוא הפועל "אמר". דוגמאות:

"לך ענו שירה בשמחה רבה ואמרו כולם" (ברכות היוצר),
"יחד כולם הודו והמליכו ואמרו" (שם),
"עונים באימה ואומרים ביראה" (שם),
"לעומתם משבחים ואומרים" (שם).

לציטוט שבכתב השתמשו מנסחי התפילות בלשונות רבות ומגוונות. כאן אנו מבחינים בשלושה סוגים עיקריים:

א. צורת הבינוני הפעול של "כתב" ("ככתוב", "וכן כתוב", "שכן כתוב", "שכך כתוב", "כמו שכתוב", "וכתוב", "כתוב לאמר").

ב. צורת הבינוני הפעול של "אמר" ("כאמור", "כדבר האמור").

ג. צורת הנפעל של "אמר" ("ונאמר", "כדבר שנאמר").

להלן דוגמאות אחדות:

א. "ככתוב על יד נביאך וקרא זה אל זה ואמר" (קדושה לשחרית), "וכן כתוב בתורתך ויכולו השמים והארץ" (ערבית לשבת). "ובדברי קדשך כתוב לאמר ימלוך ה'" (קדושה לשחרית).

ב. "ומחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית כאמור לעושה אורים גדולים" (ברכות היוצר).

ג. "כדבר שנאמר והיה טרם יקראו ואני אענה" (שמו"ע), "ונאמר כי פדה ה' את יעקב" (ערבית).

5. הצטמצמתי בקורפוס המשנה בלבד, וזאת בשל קוצר היריעה.

מכל האמור לעיל עולה, כי בלשון המקרא הייתה הבחנה ברורה בין פעלים המציינים קריאה ועניית דברים בע"פ ("אמר", "דיבר") לבין צורות הבינוני הפעול "כתוב", אשר באה כפתיחה לציון הסתמכות על דברים כתובים במקור קדום יותר. לעומת זאת בספרות הבתר־מקראית (מגילות, משנה, תפילות) הבחנה זו מיטשטשת והולכת, וצורות הפועל "אמר" ("אשר אמר", "לאמר", "שנאמר", "האמור") מכוונות אל דברים שנכתבו במקרא. הצד השווה שבהן: בכל התקופות משמש הפועל "אמר" לצורותיו כפתיחה לציטוט דברים שבע"פ.